

MISCELANEA

Capitalul social informal și formal; modalități și procese de întrepătrundere¹

Petru Iluț,
Cristina Tîrhaș
Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca

Abstract: *Research on social capital has specific forms and indices (analyses are concerned with the social capital understood as a form of participation and trust in institutions and organizations; or on the contrary, analyses highlight the role of non-institutional networks). In our research, we tried to investigate the conjunction of these two forms of social capital, by studying the dynamics of the flow between them. The pilot study of the paper starts from the intuitive hypothesis that in our country – on the background of the erosion of trust in public institutions, especially political institutions, doubled by individualization, the informal social capital has turned towards the extended family, that is first-degree relatives. In general terms, the hypothesis of turning inside can be both a vicious (the number of contacts diminishes and so does the network) and a virtuous (the intensity of relatives and trust are more accentuated) event.*

Preliminary research has confirmed the hypothesis of both the vicious and the virtuous turning. In the final section we take an analytic approach of the role of intergenerational exchanges in the extended family, especially Transylvanian, and through some schematic figures we illustrate the findings. Finally, based on our quantitative and qualitative data, we draw some conclusions.

Keywords: formal social capital, informal social capital, structural social capital, contextual social capital, virtuous turning of social capital, urban-rural differences, intergenerational exchanges

Cuvinte-cheie: capital social formal, capital social informal, capital social circumstanțial, spirala virtuoasă a capitalului social, diferențe rural-urban, schimburi intergeneraționale

Un genotip cu multe fațete fenotipice: capitalul social

În literatura de specialitate nu există un consens cu privire la definirea capitalului social. În ultimii cincisprezece ani, cercetările în

această direcție s-au focalizat pe operaționalizarea și categorizarea capitalului social, pornind de la direcțiile clasice oferite de R. Putnam, P. Bourdieu și J. Coleman, însă cu toate acestea capitalul social rămâne în continuare „un genotip cu multe aplicații fenotipice” (Adam și Roncevic, 2003).

Promițând o materializare în termeni actuali a moștenirii ideatice weberiene în analiza vieții economice și încercând să scoată acest vast teren de studiu de sub controlul exclusiv al perspectivei neoclasice din economie, teoriile capitalului social (Bourdieu, 1986; Coleman, 1998) propun studiul extensiv al structurii și dinamicilor rețelelor sociale, idee adoptată de altfel și de Portes (1995), care înțelege prin capital social abilitatea de a asigura beneficii prin apartenența la rețele și la alte structuri sociale. Legând *capitalul social de capitalul uman*, J. Coleman (1988) le circumscrie în arealul conduitelor de atingere a scopurilor. O redefinire a capitalului social o realizează Portes și Sensenbrenner (1998), inițiind o abordare mai largă a conceptului, pentru a acoperi mai multe utilizări și înțelesuri. Astfel, „capitalul social reprezintă acele așteptări pentru acțiune în interiorul colectivității care afectează scopurile economice și comportamentul de atingere a scopurilor ale membrilor săi, chiar dacă aceste așteptări nu sunt orientate în sfera economică” (p. 129). Autorii menționați conturează patru tipuri distincte de capital social :

1. *introspecția valorilor* – caracterul moral al tranzacțiilor economice care este ghidat de imperatiile valorice învățate în procesul de socializare și care determină individul să gândească și să acționeze în funcție de aceste valori ;
2. *rezultatele dinamicilor afilierii grupale* – elaborată de teoreticienii schimbului (Becker, 1988), această ipostază a capitalului social afirmă că viața socială este o largă serie de tranzacții primare, cum ar fi favorurile, informațiile, acceptările și alte acte de oferire și primire. Generat de tranzacțiile reciproce, acest capital social rezultă dintr-o acumulare socială a reciprocității normative, indivizii urmărind evitarea egoismului, nefiind orientați doar spre schimburile formale economice de piață ;
3. *solidaritatea delimitată* – născută din teoriile conflictualiste care teoretizau dezvoltarea conștiinței de clasă și formarea unei categorii cu scopuri distincte, nu se află în afara introspecției valorilor stabi-

lite sau a schimburilor reciprocității individuale. Ea va conduce, dacă e suficient de puternică, la respectarea normelor suportului mutual, devenind o sursă pe care indivizii și-o vor însuși în atingerea scopurilor ;

4. *încrederea impusă* – sursă a capitalului social ce desemnează recompensele și sancțiunile derivate din calitatea de membru al unui grup. Inițiată de Max Weber, ideea merge pe raționamentul subordonării dorințelor individuale la așteptările colective, adică ceea ce Max Weber numește „utilități”.

Încrederea, toleranța, cooperarea și rețelele sociale sunt forme de sociabilitate asupra cărora s-a concentrat în principal literatura de specialitate consacrată capitalului social. Pe lângă sensul lui larg („forme de asociere și comportament civic în determinarea performanțelor instituționale în dezvoltarea regională” – Putnam, 2000, 188), conceptul are și o accepțiune mai restrânsă, și anume „capital intragrupal” (*bonding social capital*), reprezentând o ecuație de bază a vieții sociale în grupurile mai mici, cum ar fi cele familiale sau ale comunităților restrânse (vezi și Iluț, 2007). În acest sens, trebuie menționată definiția oferită conceptului de Lin (*cf.* Ferlander, 2007): investiție în relații sociale cu rate expectate de reciprocitate pe piață. Bazat pe cooperare, capitalul social pozitiv are următoarele determinante (Lin, 2001, 147, *cf.* Sandu, 2003) : încrederea ca așteptare pozitivă că celălalt se va comporta în conformitate cu așteptările proprii ; structuri sociale de acces la oportunități (de tipul organizațiilor, asociațiilor, rețelelor) ; reguli de interacțiune (de tipul reciprocității generalizate sau specifice). După cum arată D. Sandu (2003), asocierea capitalului social cu capitalul uman este atât de puternică, încât uneori realitatea de referință pentru analiza teoretică sau practică este capitalul sociouman. Este limpede că o formulă generală – deși difuză, deci mai dificil de contabilizat – a capitalului social este și schimbul informal dintre indivizi (având ca formă de manifestare și cea a *schimburilor în familia lărgită*, temă ce va fi dezvoltată în studiul de față).

Întrepătrunderea dintre capitalul social informal și formal – studiu pilot

Așa cum rezultă și din titlu, studiul încearcă să integreze două abordări, prezentate deseori ca exclusive, cu privire la capitalul social. Am pornit de la *constatarea că cercetările întreprinse asupra capitalului social* (înțeles ca totalitatea și intensitatea relațiilor sociale pe care o persoană le are și le utilizează – Coleman, 1988, 1990; Bourdieu, 1993 etc. – și/sau caracteristici ale organizațiilor sociale, cum ar fi încrederea, normele, relațiile care pot îmbunătăți eficiența socială prin facilitarea acțiunilor coordonate – Putnam, 2000; Sandu, 2003 etc.) *pornesc frecvent de la adoptarea unei definiții de lucru destul de limitată, focalizându-se asupra unor forme și indicatori specifici; analizele se opresc fie asupra capitalului social înțeles ca formă de participare și încredere în instituții și organizații, omițând capitalul social interpersonal, familial și comunitar, ori doar asupra rețelelor sociale neinstituționalizate de genul celor menționate*. Odată formulată această constatare, considerăm că este oportună o abordare ce țintește la o conjuncție cât mai strânsă între cele două forme ale capitalului social: *capitalul social formal*, înțeles ca participarea cetățenilor la viața publică organizațională și încrederea în instituțiile politico-administrative și *capitalul social informal*, înțeles ca solidaritate interpersonală (prieteni, relații de rudenie etc.) și comunitară (Brisson și Usher, 2007; Pichler și Wallace, 2007 etc.). Prin urmare, scopul nostru este de a iniția investigarea unor legături, cuplaje ale acestor două forme de capital social, studiind conexiunile dar mai ales fluxurile dinamice ce se stabilesc între acestea.

Obiectivul general al cercetării vizează realizarea unui cadru epistemic-conceptual asupra conexiunilor funcționale dintre capitalul social informal și formal la nivelul României. În literatura de specialitate, România, la fel ca alte țări est-europene, este citată drept exemplu pentru prezența

slabă a capitalului social formal. Se creează astfel un cadru normativ, în care tot ce nu merge pe linia capitalului social formal, de exemplu, implicarea în rețele familiale, vecinătate, prieteni etc. este minimalizat în termeni de contribuție la capitalul social sau chiar blamat și pus, aproape exclusiv pe seama tradiționalismului societății românești.

Urmărind distincția dintre capitalul social de legătură (*bridging*) și cel intragrupal (*bonding*) definite de Putnam (2000), am umat două direcții de analiză: pe de o parte, am investigat legăturile și fluxurile existente între capitalul social formal și informal; pe de altă parte, am investigat modul în care se prezintă, structural, dar mai ales funcțional, capitalul social informal (tranzacționarea dintre diferite forme de capital în special în rețele de rudenie). Premisa a fost că structura capitalului social informal reflectă pe deplin efectele capitalului social formal, respectiv modelează lipsa acestuia din urmă. Printre obiectivele proiectului am formulat testarea unor ipoteze specifice în acest sens. Concluziile la care am ajuns cu privire la acestea sunt primare, ele trebuind analizate mai în detaliu în următorii ani, conform planului de activitate prevăzut; însă pe baza acestor prime cercetări am definitivat strategiile metodologice ulterioare.

În cele ce urmează prezentăm, pe scurt, rezultatele obținute în raport cu ipotezele formulate: *analize cantitative* pe baze de date (European Values Survey 1999, 2005; European Social Survey, 2006; Special Eurobarometer 62.2), *studii calitative de teren* (10 interviuri individuale cu reprezentanți ai unor organizații neguvernamentale, 14 interviuri individuale cu publicul general din rural [zona Apuseni], 16 interviuri individuale cu publicul general din urbanul mare [Cluj-Napoca, Oradea], 18 interviuri individuale cu publicul general din urbanul mic [Abrud, Sfântu Gheorghe], 5 focus-grupuri cu angajații a două organizații comerciale din Oradea).

Din punct de vedere metodologic, am urmărit *principiul calitativist al teoriei întemeiate* sau, mai propriu, al teoriei generate pe parcursul investigației empirice (*Grounded*

Theory – Strauss, 1998; vezi și Chelcea, 2004), cu toate corolarele ei (eșantionare teoretică, saturație, comparație intercazuri etc.). Am utilizat și *metode cantitative*, în această fază-pilot doar sub forma analizei unor baze de date consacrate, cu seturi de itemi dedicați problematicii. Studiul a urmărit și în aceste prime faze logica cercetării multifazate (Rotariu și Iluț, 1997/2006): pornind de la analiza bazelor de date amintite la nivel european, respectiv național și care facilitează analiza relativ generală la nivel de eșantioane largite, am investigat cu instrumente tot mai complexe și subtile (interviuri individuale și de grup) loturi de subiecți din ce în ce mai restrânse, ajungând până la studii de caz. Un alt principiu epistemicometodologic pe care l-am promovat a fost integrativitatea dintre abordarea pe verticală și pe orizontală. Prima s-a referit la a lega cât mai strâns, la modul statistic, cât mai multe paliere de complexitate ale vieții sociale, începând de la individ, trecând prin microsocioal (familie, grupuri de similaritate) și ajungând la mezosocioal (comunitate, asociații, instituții etc.) și la macrosocioal (de ordin național și global). Metoda ce încearcă acest tratament pe verticală este *analiza multinivelară* (Courgeu, 2003).

Pentru abordarea pe orizontală, am elaborat *analiza multiperspectivală*, care înseamnă investigarea reprezentărilor, atitudinilor, habitusurilor mai multor actori sau tipuri de actori cu privire la același fenomen, în care sunt implicați direct sau indirect. În acest sens am aplicat *interviuri cognitive* (prin care am urmărit ce părere are respondentul despre întrebare, ce asociații i-au venit în minte când a dat răspunsul, ce experiențe personale sau sociale crede că l-au influențat în varianta aleasă), iar în efortul de a reduce efectul dezirabilității sociale, pe lângă datele raportate de subiect despre el însuși, am recurs și la a *întreba respondenții despre semenii lor*.

O primă ipoteză intuitivă pe care am dorit să o testăm a fost cea potrivit căreia *în contextul erodării încrederii în organizații și instituții publice (cu precădere cele politice), dublate de individualizare, capitalul informal*

s-a spiralat excesiv înspre interior, către familia lărgită, respectiv rude de gradul unu. Per ansamblu, ipoteza spirării spre interior s-a confirmat, însă au fost semnalate și nuanțe demne de remarcat. Se pare că acest mecanism este caracteristic deopotrivă urbanului și ruralului și afectează cel mai intens persoanele trecute de 35 de ani, pentru cei mai tineri spirarea înspre interior oprindu-se la nivelul prietenilor, unde au loc rețelele cele mai intense la nivelul cărora au putut fi puse în evidență atât posibilități de feed-back la capitalul social formal, cât și situații în care rețeaua de prieteni funcționează ca și un palier intermediar pentru o viitoare implicare mai intensă la nivel de familie.

Așa cum am presupus, acest mecanism de spirare poate constitui atât un fenomen vicios (diminuându-se astfel numărul contactelor, deci mărimea rețelei), cât și unul virtuos (intensitatea relațiilor, încrederea sunt mai accentuate) (*vicious and/or virtuous cycles of social capital* – noi am prefera însă termenul de „spirală” în loc de „cerc”, primul exprimând mai bine caracterul funcțional-dinamic al abordării). Cercetările preliminare au confirmat atât *ipoteza spiralei vicioase*, cât și *ipoteza spiralei virtuose*. În primul caz este vorba despre faptul că se produce o cvasi-înstrăinare a indivizilor, de pe urma căreia varii tipuri de schimburi se transferă la nivel de *kinship*, schimburi ce sunt favorizate nu numai de lipsa capitalului social de legătură, ci și de atributele capitalului social intragrupal, printre care încrederea, norma obligației familiale, altruismul bazat pe rudenie și poziție generațională etc. Datele noastre semnaleză, în acord cu literatura, că acest fenomen are loc în special în rural și în urbanul mic, respectiv la indivizii mai în vârstă din urbanul mare și poate fi pus în legătură cu modul de viață mai tradiționalist și prezintă posibilități reduse pentru despirare.

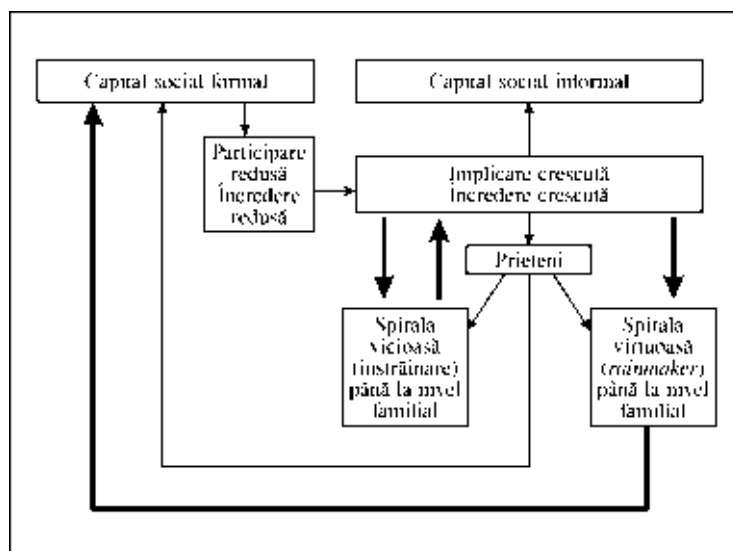
Ipoteza spiralei virtuose presupune practic despirarea capitalului informal centrat pe *kinship*. În acest sens, este vorba despre așa-numitul *efect rainmaker*, descris de Putnam (2000) și dezvoltat de van der Meer (2003), potrivit căruia efectul pozitiv al

capitalului social formal se va resimți, în timp, nu numai asupra celor direct implicați în anumite rețele, ci și asupra celor ce se află întrucâtva în jurul celor implicați. Se pare că *încrederea specifică în kinship poate avea efecte și asupra încrederii generalizate, de unde posibilitatea implicării în alte rețele (inclusiv formale)*. Altfel spus, prin încrederea pe care o am într-un membru din *kinship*, pot să mă las transferat în alte rețele (inclusiv formale) în care acesta deja este membru (el fiind în acest caz *rainmaker*).

Aceste aspecte au fost confirmate și de primele cercetări cantitative efectuate pe bazele de date menționate, a analizei datelor din European Values Survey (1999 și 2005), European Social Survey (2006) și Eurobarometrul Special 62.2. Analizând primul set de date, am putut constata că în ceea ce privește participarea pasivă și activă în organizații civice, frecvența socializării în rețele informale constituie un predictor semnificativ, ilustrând în orice caz și sursa informală a participării asociative. De pildă, cercetând doar sursa participării ecologiste (implicarea în organizații de mediu), datele din European Social Survey (2006) și Eurobarometrul Special 62.2 indică faptul că încrederea

interpersonală are un rol semnificativ în dispersarea indivizilor spre alte asociații, acest aspect fiind pus în evidență și în ceea ce privește participarea politică a adolescenților pe baza European Social Survey 2006.

Per ansamblu, rezultatele analizelor noastre semnaleză clar că cele două forme de capital social se află în relații reciproce, între ele există o circularitate cauzală și nu una de totală substituție. Pe baza ipotezelor preliminare confirmate, cele două forme de capital social se prezintă conform modelului din figura 1. Fără îndoială, există un *regim de substituție al capitalului social*, acesta denotând faptul că, în lipsa capitalului social formal, în România s-a dezvoltat puternic cel informal. Persoanele care participă mai puțin în organizații, respectiv au mai puțină încredere în acestea nu sunt însă sărace per total în capital social, ele compensând această lipsă prin altfel de rețele, de regulă informale, mult direcționate către familia lărgită. Cu alte cuvinte, *în contextul erodării încrederii în organizații și instituții publice (cu precădere cele politice), dublate de individualismul asociat tranziției economico-sociale românești, capitalul social s-a spiralat înspre interior, către familia lărgită, printr-un proces de optimizare selectivă.*

Figura 1. Modelul integrativ al interacțiunilor dintre capitalul social informal și formal pe baza ipotezelor confirmate de cercetările preliminare

Pe de altă parte, datele preliminare obținute semnaleză că merită să acordăm atenție și *spiralei virtuose*, prin care am presupus că există practic o despiralare a capitalului informal centrat pe *kinship*, întrucât în multe cazuri participarea în rețele formale pare încapsulată în participarea în rețele informale, ultimele jucând rol de factori favorizanți inclusiv pentru încrederea mai ridicată în instituții. Asemenea rezultate au fost nuanțate prin interviurile realizate cu reprezentanții unor ONG-uri care aproape în exclusivitate au declarat faptul că au ajuns în aceste organizații prin rețele informale: prieteni, rude (*kinship*), colegi. Prin aceste date am reușit să demontăm parțial acele abordări clasice care văd în capitalul social informal al societăților est-europene doar un factor de consolare, un indicator al tradiționalismului, nu și un factor favorizant al participării formale.

Fără îndoială modelul trebuie privit în termeni de ipoteze de lucru care vor trebui cercetate (și retestate) în studii deopotrivă mai extinse și mai de profunzime în anii următori. Intuim că aceste configurații sunt mult mai diversificate și complexe în realitate, prin urmare, în cercetările viitoare, pe *principiul circularității cauzale*, vom combina mai multe presupuneri adiacente, urmând a le explora empiric. Pe lângă deja clasică *ipoteză legacy* ce interpretează slaba participare în asociații și organizații pe linia trecutului comunist, respectiv *ipoteza ruralitate/tradiționalism* care consideră intensitatea rețelilor de *kinship* și altruismul intergenerațional ca având o bază cutumiară, mentalitară (Bădescu și Sum, 2005; Sik, 1994; Voicu și Voicu, 2003), vom face apel și la *ipoteza bunăstării* (*welfare*), pe care o vom cerceta într-o formă adaptată, deopotrivă la nivelul capitalului social formal și informal: în lipsa politicilor de bunăstare efective, nu numai că societatea civilă nu a reușit să se dezvolte suficient, dar acest lucru s-a reflectat și în erodarea încrederii populației în organizații/asociații și, implicit, a dus la consolarea populației în varii forme de capital social informal, mai ales prin *kinship*. Desigur, pe fundalul acestor macroconfigurații există o serie de microconfigurații și abordări, asupra

căroră ne vom axa de asemenea și care până acum au fost explorate doar în câteva studii-pilot având ca obiectiv pretestarea instrumentelor de lucru (chestionare) prevăzute pentru cercetările cantitative extinse. Astfel, cuvintele-cheie sunt *utilități duale* (situația celor care dispun de capital social formal și informal: cine sunt ei din punct de vedere socio-structural, cum resimt ei și dacă resimt beneficiile celor două forme de capital social); *caracterul conjunctural și contradictoriu al capitalului social* (evidențierea de situații, perioade în care se cristalizează anumite forme de capital social); *asimetria informațională, inegalitățile, excluderile, dimensiunea morală a capitalului social* (cine sunt cei care sunt excluși din rețelele deopotrivă formale și informale de capital social, dacă coincid aceste excluderi sau dacă putem vorbi de microregimuri de compensare prin optimizare selectivă a respectivelor forme).

Schimburile intergeneraționale ca formă a capitalului social informal

În analiza formelor de capital social informal (în speță în cazul celui intrafamiliar), se ridică problema dacă nu cumva abordarea în termeni utilitariști a capitalului social în problematica schimburilor intergeneraționale, lansată de G. Becker și M. Murphy (1988, cf. Behrman *et al.*, 1995) nu eludează situațiile socioculturale diferite de cea americană (mai larg, occidentală). Exemplele pe care se bazează respectiva paradigmă sunt exclusiv împrumutate din spațiul occidental, dintr-o perspectivă relativistă, teoretizarea fiind sensibilă criticilor. E de altfel ușor de constatat că în alte societăți stratificate (este evident că la cele nestratificate contraargumentele la adoptarea necritică a analizei beckeriene sunt și mai bine fondate), cum ar fi cele foste comuniste (România), comportamentul efectiv intergenerații are două mari *elemente de specificitate* care pot conduce la o ajustare în eventuala aplicație punctuală a teoriei respective la alte societăți decât cele occidentale:

a) pe de o parte, există încă un oarecare *tradiționalism* de tipul celui rural în mentalitatea indivizilor, chiar la cei care trăiesc de o generație sau două în mediul urban, care ar putea face ca altruismul intergenerațional să aibă o bază cutumiară și nu neapărat una de tip costuri-beneficii sau altruistă în sensul opțiunii de viață. Situația poate deriva din „vechimea” insuficientă a industrializării și urbanizării în societățile care au trecut destul de repede de la o economie agrară la una industrializată. Migrația rural-urban nu a condus neapărat și la o modernizare a mentalității direct proporțională cu viteza urbanizării în rândul indivizilor antrenați în fenomenul respectiv. Aceste observații nu iau în calcul trecerea societății de la comunism la capitalism, deoarece considerăm că transferul intergenerațional nu are o legătură directă și evidentă cu sistemul sociopolitic în sine, ci mai degrabă cu efectele acestuia (printre care degradarea nivelului de trai a unor categorii – care constituie următorul element analizat); b) în preambulul acestui punct al demersului nostru în nuanțarea asumțiilor beckeriene, pornim de la unele cercetări relative recente (Bădescu, 2003) vizând *capitalul social și încrederea generalizată* (bazată pe indicii standard WVS – *World Value Surveys* și EVS – *European Values Surveys*) în raport cu gradul de democratizare, înregistrate în România și alte state est-europene. Pe baza unor impresionante analize comparative privind capitalul social și încrederea generalizată, se arată că: *un nivel ridicat de capital social contribuie la o funcționare mai bună a unei guvernări democratice* (Bădescu, 2003, 110), respectiv că: *diferențele de încredere generalizată între indivizi conduc la diferențe de atitudini și comportamente care sunt în relație cu nivelul de democratizare, adică încrederea generalizată este o resursă pentru democrație* (p. 124). S-ar putea nuanța acest raționament: dacă statuarea conceptului de *încredere generalizată* ca fiind o variabilă independentă cu un mare grad de relevanță în comportamentele colective și plusarea pe valoarea ei explicativă în cadrul fenomenelor sociale par puțin forțate în unele studii, în schimb aplicarea

ideii în analiza grupului familial și îndeosebi la nivelul *schimbului intergenerațional* (drept componentă a capitalului social), pare mai productivă. Această asumție generală este dezvoltată în continuare.

În urma interviurilor privind manifestările și structura schimburilor intergeneraționale ca formă a capitalului social informal s-au conturat unele rezultate convergente cu cele ale unor studii efectuate în SUA și Franța (Bengtson și Harroten, 1994; Hagestad, 1995) care arată că schimburile intergeneraționale sunt cu atât mai inconsistente (material și simbolic) cu cât categoria este mai săracă, cât și mai marginală social, cu o mai slabă densitate a relațiilor comunitare. Legat de densitatea rețelei sociale, comunitare, intervin deosebiri legate de funcționalitatea internă a schimbului, în funcție de gradul de coeziune socială a grupului (de exemplu, grupurile minoritare/familiile lărgite de chinezi sau mexicani din SUA), semnalându-se efectul pozitiv al coeziunii comunității/familiei asupra practicării regulate a schimburilor intergeneraționale, cu precădere în variantele lor practice (diverse servicii, ajutor material moderat) și oarecum în detrimentul extinderii capitalului social formal și chiar informal. O altă constatare care se verifică și în studiul nostru pilot, este că cu cât categoria e mai bogată/educată, cu atât crește frecvența schimburilor simbolice, dar și consistența sprijinului material reciproc dintre părinți spre copiii adulți, fenomen însoțit de o extindere a celor două forme de capital. Evident, dinamica schimbului intergenerațional depășește în manifestările sale logica utilitaristă simplă și postulatele clasice ale teoriilor capitalului social. Aici intervin variabilele socioculturale (norma reciprocității, valoarea altruismului, norma obligației familiale).

Modele ale schimburilor intergeneraționale în familie

Literatura de specialitate (sociologică, dar și antropologică sau microeconomică) operează cu câteva modele explicative ale schimbului bidirecțional (atât dinspre generația adulților mai tineri spre generația mai vârstnică, cât

și invers) între generațiile familiale. Cele mai cunoscute astfel de modele, care dealtfel nu sunt exclusive, se concentrează în următoarele direcții :

- *norma obligației familiale*, definită ca datorie prescrisă cultural având la bază rudenția (Piercy, 1998). Schimburile între generații sunt îndatoriri care trebuie îndeplinite deoarece indivizii sunt înrudiți între ei ;
- *altruismul bazat pe rudenie*, teză preluată din teoriile evoluționiste, presupune o predispoziție naturală (genetică) înspre ajutorarea celor care sunt înrudiți genetic (Cheal, 1988). Explicația se inspiră și din teoria microeconomică care afirmă că resursele sunt transferate spre rude deoarece aceasta îl face pe „donator” mai mulțumit decât ar face-o distribuția lor alternativă (și spre persoane neînrudite). Această din urmă explicație se aplică transferurilor dinspre cei mai în vârstă spre cei mai tineri (Silverstein *et al.*, 2002) ;
- *altruismul bazat pe îmbătrânire și poziția generațională* conectează argumentele date de teoriile cursului vieții. Se merge pe ideea că vârstnicii sunt mai interesați de menținerea relațiilor intergeneraționale decât membrii mai tineri ai familiei (numită și *ipoteza mizei intergeneraționale* – Giarrusso, Feng și Bengtson, 2004). Ca rezultat, adulții mai vârstnici vin cu mai multe resurse (mai ales afectiv-relaționale, dar și prin diverse servicii, în special îngrijirea nepoților) spre rudele mai tinere decât invers ;
- generată de teoriile schimbului social și economic, *norma reciprocității* presupune că tinerii le datorează părinților efortul de a-i crește și educa, iar această datorie trebuie răsplătită (Silverstein *et al.*, 2002). Există numeroase variante ale acestor teorii ale reciprocității, dar toate au în comun raționamentul că adulții mai tineri își ajută părinții în special pentru a-i răsplăti pentru ajutorul din trecut ;
- microtransferurile intergeneraționale sunt o *datorie morală* care trebuie îndeplinită dacă aceasta se află în concordanță cu

credințele religioase sau cu standardele morale ;

- ajutorul este asigurat de rude față de care există *atașament emoțional*. Transferurile intergeneraționale sunt mai frecvente în cazul relațiilor familiale apropiate (strânse) decât în cazul celor distante ;
- schimbul familial *ca funcție a solidarității intergeneraționale* are două variante. Prima afirmă că transferurile se datorează normei obligației familiale, afecțiunii și atașamentului emoțional, adică unui ansamblu de oportunități care facilitează interacțiunile între generații și percepția că schimburile intergeneraționale trebuie să fie reciproce (Bengtson, Giarrusso, Silverstein și Wang, 2000). O altă formulă a modelului solidarității intergeneraționale afirmă că transferurile se bazează pe contacte frecvente, sentimente pozitive, acord cu valorile, angajamentul de a îndeplini obligațiile și creează astfel o structură de oportunități pentru acțiune.

Multe dintre raționalizările fenomenului schimburilor intergeneraționale împărtășesc asumția că părinții investesc timp, energie și bani în îngrijirea, creșterea și educația copiilor până când aceștia vor deveni adulți, comportament care va genera mai târziu răsplata ajutorului, ca „întoarcere” a datoriei către părinții vârstnici și dependenți. Această răsplătire sau *asumția reciprocității* este una explicită în multe din aceste modele justificative (reciprocitate, solidaritate) și implicită în altele (atașamentul emoțional). De exemplu, în cursul vieții, atașamentul adultului față de părinți este mai puternic atunci când nevoile copilului sunt asigurate la cote optime de către aceștia. Copilul adult mai puternic atașat emoțional de un părinte care a avut grijă de el este mai „predispus” să-i aloce resurse acestuia la bătrânețe decât părintelui față de care manifestă un atașament mai scăzut. Asumția reciprocității lipsește doar în modelele obligației familiale normative, altruismului și datoriei morale.

O parte din explicațiile privind suportul intergenerațional au fost recent criticate

deoarece nu recunosc ambivalențele inerente în relațiile intergeneraționale (Connidis și McMullin, 2002). Respectivul rețineri au vizat cu precădere modelul solidarității și al obligațiilor familiale normative, dar acestea se aplică și altor variante care simplifică excesiv și generalizează resorturile care stau la baza transferurilor intergeneraționale. Modelul ambivalenței argumentează că relațiile intergeneraționale sunt caracterizate de sentimente și motivații atât pozitive, cât și negative în a oferi sau nu ajutorul. Această ambivalență se poate traduce și în ceea ce am numit mai sus „spirală vicioasă/virtuoasă a capitalului social” (referindu-ne aici, desigur, la cel familial).

Premizele demersului empiric care urmează s-au construit pe investigarea raportului dintre modelul reciprocității (capitalul social intra-grupal) și modelul altruistic în analiza schimbului intergenerațional, așadar în continuare vom reda succint unele studii vestice focalizate pe acest fenomen.

Analiza schimburilor intergeneraționale

Modelele teoretice ale suportului (material, prin servicii și simbolic) familial, cu precădere cele ale schimbului între părinți și copiii lor adulți s-au materializat într-o serie de studii occidentale (Mancini și Bileszner, 1989; Hogan, Eggebeen și Clogg, 1993; Bengston și Harroton, 1994; Harper, 2002; Larkin, Frielander, Newman, Goff, 2004; Ganong, Coleman, 2006). Deși insistențe pentru elaborarea unor teorii și modele „locale”, care să vizeze diverse realități românești, sunt prezente la sociologii de la noi din țară (Iluț, 2005, 2007; Sandu, 1999, 2005) – cercetări extensive privind stilul de viață al generațiilor familiale de la noi, mai concret natura schimbului intergenerațional și a factorilor determinanți nu a fost cercetată suficient de riguros și extensiv. Fără a avea astfel de pretenții nici în textul de față, expunem în continuare o cercetare exploratorie (Tîrhaș, 2008) care a urmărit dacă se pot stabili anumite modele de schimb familial în spațiul sociocultural transilvănean.

Pe baza acestora, considerăm că se poate iniția o analiză a prevalenței anumitor forme de schimb pe categorii sociodemografice, detașarea unor analize și explicații specifice mediului familial românesc, respectiv o extensie spre analiza capitalului social informal în rețelele de rudenie.

Studiile consacrate schimbului intergenerațional (Becker și Murphy, 1988; Behrman *et al.*, 1995; Hagestad, 1995) se referă la realități americane sau vest-europene și nu propun analiza fenomenului de schimb și la alte societăți (post-comuniste, în tranziție etc.). Multe din aceste cercetări s-au axat pe modelele tipurilor particulare de sprijin și schimb între rude (bani, îngrijirea copiilor, suport moral-afectiv), neglijând legăturile dintre diferitele variabile implicate în procesul schimbului în grupurile familiale, fapt care a condus la unele critici (Clogg *et al.*, 1993, *cf.* Behrman *et al.*, 1995), venite mai ales pe linia abordării compozite.

În plus, într-un astfel de demers trebuie avute în vedere și fenomenele sociodemografice contemporane, care nu sunt de neglijat, mai ales în societățile vestice. Analizând *structura și durata rolurilor și relațiilor familiale în ciclul vieții contemporane occidentale* (Bengtson *et al.*, 1990; Goldman, 1986, *cf.* Harper, 2002), s-a propus conceptul de *verticalizare a structurii familiale*. Este vorba de reducerea numărului de rude pe axa „orizontală” (frați/surori, verișori/verișoare, unchi/mătuși), crescând în schimb numărul de generații „verticale” (bunici, străbunici, stră-străbunici). De asemenea, trebuie luate în calcul fenomenele de *contractie intergenerațională* (descreșterea numărului membrilor din interiorul fiecărei generații – pe orizontală), respectiv de *extensie intergenerațională* (o creștere a numărului de generații – pe verticală), care aduc serioase modificări în stilul de viață al adulților maturi. În primul rând, „generația sandwich” se poate dubla: părinții care au în grijă copiii, dar și proprii părinți, apoi bunicii cu copii adulți (și eventual nepoți), dar și cu părinți în viață. Amânarea tranzițiilor în ciclurile de viață din țările vestice aduce după sine și lărgirea spațiilor

intergeneraționale : tinerii părăsesc mai târziu casa părintească, se căsătoresc și fac copii mai târziu, ca atare, rolul de bunic(ă)/străbunic(ă) este și el amânat. Un efect pozitiv este faptul că părinții și copiii lor maturi își petrec o mai mare parte din viață împreună ca adulți. Pe de altă parte, din ce în ce mai mulți maturi din țările dezvoltate au și vor avea din ce în ce mai mulți părinți și bunici vârstnici, odată cu creșterea speranței de viață. Ceea ce antrenează presiuni familiale sporite (de suport financiar, de schimburi intergeneraționale în sens larg, dinspre categoriile de mijloc spre cele periferice), cu efecte asupra diversificării formelor de capital social formal și informal, de regulă spiralat, în aceste cazuri, înspre exterior. O altă chestiune care afectează relațiile intrafamiliale este cea a *modelelor culturale* (prescripții, cutume, standarde moral-religioase) care se prezumează că impun atitudini cvasi-standardizate în raporturile dintre generații.

Schimburile și ajutorul în familia largită : cazul transilvănean

Demersul nostru analitico-empiric se inspiră și din datele și concluziile unor studii efectuate în SUA, comparând comportamentul de suport și sprijin al categoriilor sărace și al celor din clasa de mijloc din SUA (Hogan, Eggebeen și Clogg, 1993), și care au arătat că *schimburile intergeneraționale sunt cu atât mai inconsistente material și simbolic, cu cât categoria este mai săracă* (dar și marginală social sau cu slabă densitate comunitară; legat de densitatea rețelei sociale, comunitare, intervin deosebiri legate de funcționalitatea internă a schimbului în funcție de gradul de coeziune socială a grupului, cum ar fi comunitățile sărace de chinezi de azi sau irlandezii din America începutului de secol, care perpetuau un schimb intergenerațional intens, spre deosebire de comunitățile contemporane de mexicani sau afro-americani care nu o fac). Pe de altă parte, aceiași autori arată că : *cu cât categoria este mai bogată (clasele de sus), cu atât schimbul se desfășoară mai frecvent prin daruri și elemente*

simbolice, iar pentru clasa de mijloc (desigur și în acest caz contează stratificarea clasei de mijloc însăși în „sus”, „mijloc”, „jos”) schimbul material și de servicii este cel mai intens, și cel simbolic este mai redus decât în cazul categoriilor superioare.

În acest sens, *premisa generală* privind schimburile în familia transilvăneană a fost că pentru categoriile sărace schimbul se orientează preponderent înspre varianta mai facilă/funcțională, și anume *serviciile intergeneraționale*, și mai puțin *schimbul material și simbolic, respectiv cel financiar*, ultimele rămânând mai specifice celor din categoriile de mijloc-sus. Aceasta cu atât mai mult cu cât la noi sărăcia nu intervine numai asupra schimburilor în sine dintre indivizi, datorate veniturilor mici, ci rezultă dintr-o coordonată macrosocială : distribuirea infimă a cheltuielilor publice pentru asistență socială. Ulterior, premisa și-a modificat din consistență pe fondul emigrației forței de muncă mai ales din păturile sărace, care au început să trimită bani acasă, manifestându-se implicit o scădere a schimburilor în sfera serviciilor, însă cu avantaje în extinderea rețelelor de capital, atât formal, cât și informal.

Studiul (efectuat în 2007, dezvoltat pe baza unor date culese anterior – 2003) a urmărit evidențierea modelelor de schimb intergenerațional într-o localitate rurală (Sohodol, AB), respectiv urbană (Cluj-Napoca), date complete în a doua etapă și în alte localități. Cercetarea încearcă o clarificare a problemei, urmărind comparativ dintr-o perspectivă sociologică (prin *anchetă sociologică* și apoi *analiza claselor latente*, însoțită de analiza distribuției simple) structura și factorii *schimbului intergenerațional* în ruralul și urbanul transilvănean (județele Alba, Bihor și Cluj).

Ipotezele generale s-au creionat în urma rezultatelor unei cercetări calitative anterioare (efectuate între 1998 și 2002 în ruralul munților Apuseni și Cluj-Napoca, pe baza datelor reieșite din analiza calitativă a poveștilor de viață cotidiană ale subiecților) :

- există diferențe structurale în schimbul intergenerațional în funcție de : vârstă, sex, mediu rezidențial, structură a familiei în

- gospodărie, proximitate fizică a relațiilor de rudenie (prin aceasta înțelegem conviețuirea în aceeași gospodărie sau amplasarea membrilor generațiilor familiale în gospodării apropiate (în localitate), respectiv depărtate (altă localitate, oraș, altă țară) și status socioeconomic ;
- primirea ajutorului este mai mare în copilărie și la vârsta a treia din partea adulților din generația de mijloc ;
  - cu toate acestea, părinții vârstnici oferă în continuare sprijin copiilor lor maturi, chiar dacă se modifică elementele concrete (de conținut) ale schimbului.
- Analizând poveștile de viață, am presupus, ca punct de plecare, că există unele forme de schimb legate intrinsec de stilurile de viață. Acestea depind de coordonate obiective : *mediul de rezidență, venitul și educația, vârsta părinților și implicit cea a bunicii, sexul subiecților*. În Tabelul de mai jos am detaliat eșantionul, variabilele formale și factuale (A și B), respectiv itemii informali (C și D). Eșantionul nu este unul ales probabilistic, dar ponderile indivizilor din eșantion au caracteristici sociodemografice foarte apropiate de cele ale structurii populației în urban (Cluj-Napoca) și rural (Sohodol), conform statisticilor oficiale. S-a selectat un *eșantion teoretic* care să cuprindă adulți care au și părinți și copii. Chestionarele au fost aplicate unui număr de 204 subiecți, dintre care au rămas valide 180 (87 în mediul urban, 93 în rural). Cercetarea din Cluj-Napoca a avut loc în toate cartierele municipiului, prin me-

Tabelul. 1. Variabile în natura și formele schimbului

Variabile	Medie, procent
C. LEGĂTURILE DINTRE PĂRINȚI ȘI BUNICI	
Contact direct (frecvența vizitelor, scrisori, telefoane între părinte și cel mai contactat bunic : 1=deloc..., 6 = de câteva ori pe săptămână) – doar pentru necorezidenți	2,8
Distanța (în aceeași gospodărie, în aceeași localitate, în altă localitate, alt oraș, dar același județ, alt județ, altă țară : pe o scală de la 1 la 6)	4,1
Calitatea relației (1 = foarte proastă ..., 7 = excelentă) – dacă trăiesc ambii părinți și dacă sunt diferențieri față de tată sau mamă, se face media scorului	5,3
Corezidența în trecut (părintele a locuit cu bunicul(a) în trecut cel puțin 1 an)	17,2%
D. FORME DE SPRIJIN ÎN SCHIMB	
Oferă bani și bunuri materiale (părintele dă sau împrumută bani bunicului – cel puțin 3 milioane în ultimii 3 ani, bunuri de folosință îndelungată, cadouri, bunuri de consum alimentară)	23%
Primește bani și bunuri materiale (părintele primește sau ia împrumut bani de la bunic – cel puțin 3 milioane în ultimii 3 ani, bunuri de folosință îndelungată, cadouri, bunuri de consum alimentară)	26%
Oferă consiliere (dă sfaturi, încurajări, suport moral sau afectiv bunicului luna trecută)	14%
Primește consiliere (a primit sfaturi, încurajări, suport moral sau afectiv de la bunic luna trecută)	26%
Oferă îngrijire (ajutor la îngrijirea copiilor minori ai bunicilor-frați sau la îngrijirea părintelui bolnav)	20%
Primește îngrijire (primește ajutor de la bunici în îngrijirea nepoților preșcolari sau supraveghere pentru copiii mai mari)	32%
Oferă servicii practice (ajutor privind transportul, reparația casei sau a mașinii, munca în locuință/gospodărie, munca câmpului) – cel puțin o dată în ultimele 2 luni	43%
Primește servicii practice (transport, repararea casei sau a mașinii, munca în locuință/gospodărie, munca câmpului)	13%

toda pasului. În rural, s-a aplicat chestionarul în cele 13 sate ale comunei Sohodol, străzile și casele fiind selectate după același procedeu. Am denumit actorii schimbului intergenerațional în următorul fel : prima generație – *bunic(ă)* ; a doua generație – *părinte* ; a treia generație – *nepot*, terminologie cu care vom opera în continuare.

La variabilele incluse în grupul *legăturile efective, dar și percepute cu bunicii* s-au formulat întrebări privind densitatea și calitatea relațiilor, cu scale de evaluare. Acestea vin eventual să susțină sau să contrazică afirmațiile din grupul de variabile *forme de sprijin în schimb*. O importanță particulară în cercetare a avut-o *delimitarea formelor concrete de schimb (sprijin reciproc)*, pe care le-am împărțit în patru : *bani, consiliere, îngrijire și servicii*. Am vizat în întrebările referitoare la sprijinul intergenerațional doar două generații adulte, cea a părinților (numiți bunici) și cea a copiilor cu copii (numiți părinți). Pentru a nu complica fără rost schema schimbului, nu am introdus schimbul părinți-copii (majoritatea minori, liceeni sau studenți) deoarece acesta este, aproape fără nici o excepție, unidirecționat dinspre părinți spre copii. Altă delimitare a fost cea a *tipurilor de servicii*. Pe lângă cele prezentate în ghidul de interviu, am lăsat loc și altor posibile variante.

Ierarhia tipurilor de schimb pe patru generații, în rural și urban

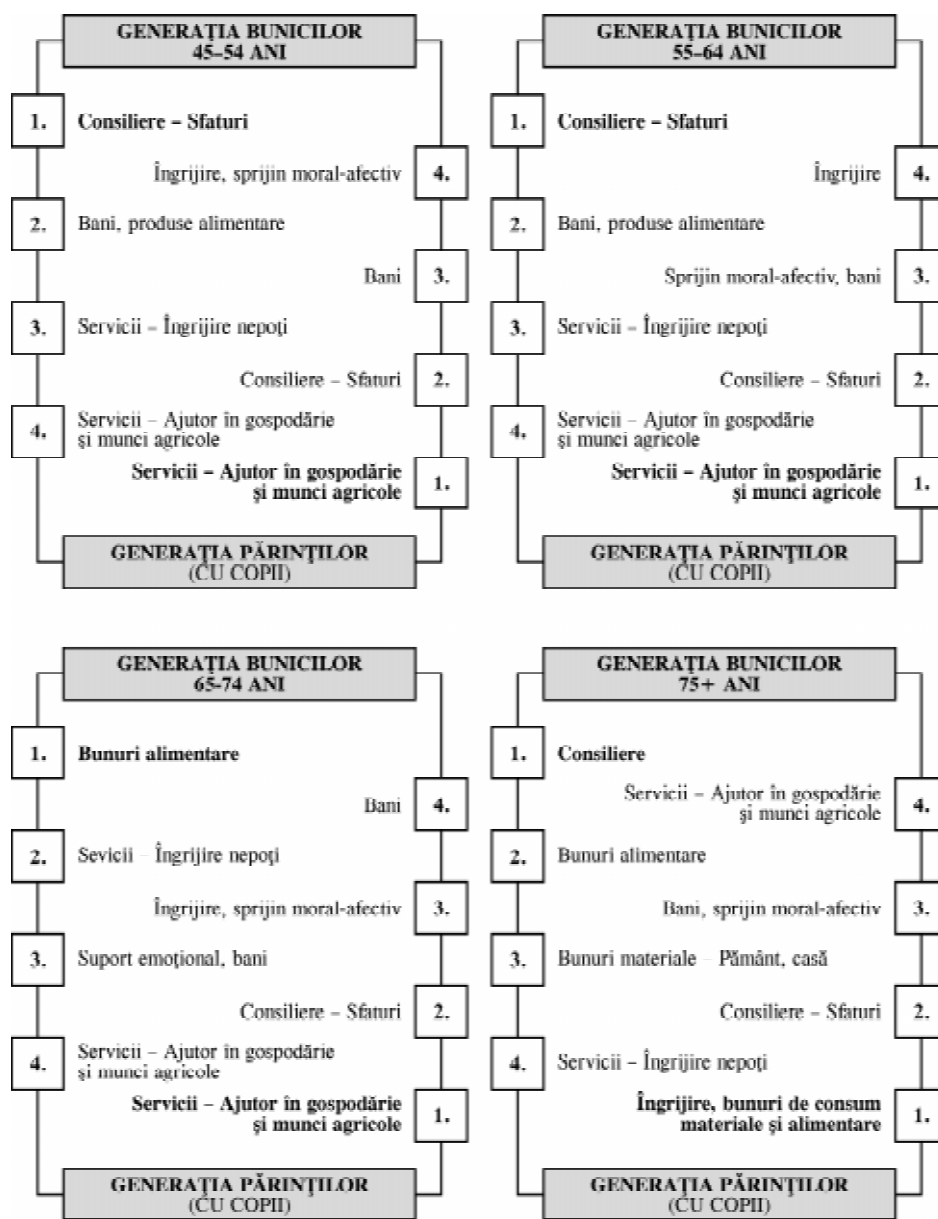
Distribuția persoanelor după generația bunicii în ierarhia tipurilor de schimb creionează două imagini, în mediul rural și urban (vezi graficul 1 și graficul 2).

Concluzii și discuții

Pe parcursul textului nostru, am emis unele constatări cu caracter concluziv și unele intenții de cercetare viitoare, insistând asupra dinamicii spiralate a raportului dintre capitalul social formal și cel informal, precum și a circularității cauzale dintre solidaritate, încre-

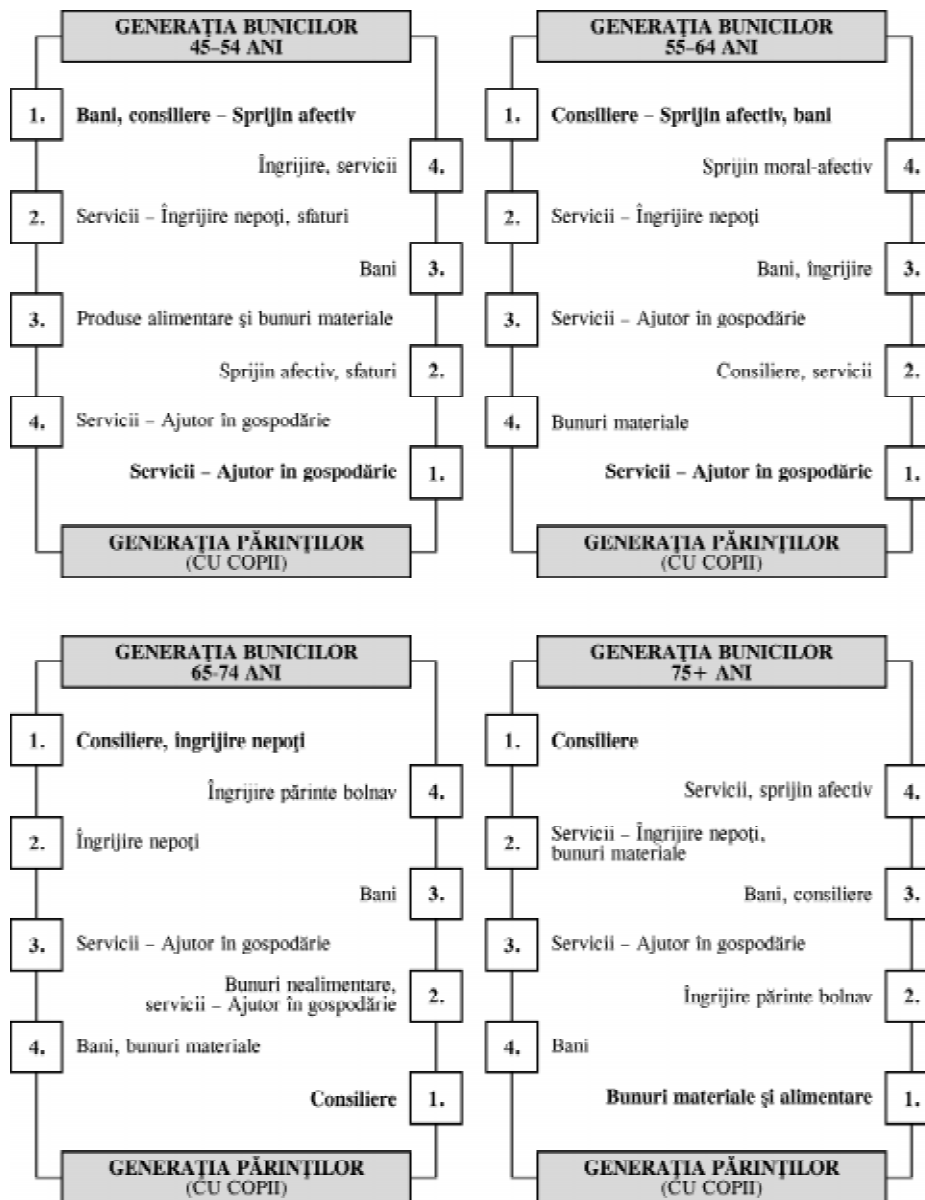
dere, dezvoltare comunitară și familială, și factori societali structurali, cum sunt sărăcia și școlaritatea. Oprindu-ne asupra unei forme cruciale de solidaritate a familiei lărgite și a rețelei de rudenie (*kinship*), anume schimburile intergeneraționale, formulăm în continuare concluziile mai pregnante rezultate din investigarea acestei tematici :

- există diferențe în funcție de vârsta bunicii – generația acestora – în ceea ce privește conținutul și ierarhia schimbului intergenerațional. Avansarea în vârstă conduce la modificarea nevoilor și stilului de viață și deci a structurii schimbului. Cu toate acestea, schimbul rămâne activ, chiar dacă prin alte elemente decât la categoriile mai tinere de vârstă. Diferența dintre efortul părinților în sprijinul bunicii și cel al bunicii în sprijinul părinților devine foarte mare doar după depășirea vârstei de 75 de ani ;
- bunicii care au copii în afara localității primesc ajutor mai rar decât cei care stau în aceeași gospodărie sau localitate cu copiii ;
- cei care locuiesc la periferie în rural au un schimb reciproc foarte redus, la toate formele de schimb. Totuși, aici domină serviciile (ajutorul în activitățile agricole) ;
- cei foarte săraci – cei cu pensii mici, șomerii, familiile cu mulți copii – manifestă o anemie în structura schimbului la toate tipurile de schimb, chiar dacă primul în ierarhie este schimbul de servicii (îngrijirea nepoților de către bunici, ajutorul la munca câmpului, periodic sau sporadic al părinților la activitățile agricole și gospodărești). Schimbul în sfera financiară și a bunurilor precum și cel simbolic (telefoane, scrisori, cadouri) este extrem de redus sau absent ;
- cei cu o stare materială bună – sat sau oraș – practică cel mai frecvent schimbul material-financiar (apartament pentru copii, bunuri de folosință, bani) și apoi cel din sfera serviciilor și asistenței. Pe ultimul loc se află schimbul simbolic (telefoane, scrisori, cadouri), dar ele sunt oricum mai numeroase decât la celelalte categorii după criteriul stării materiale ;

Graficul 1. Schimburile intergeneraționale în familia rurală

- bunicii primesc ajutor financiar de la copiii lor adulți plecați la muncă în străinătate. În acest caz, indiferent dacă sunt din mediul urban sau rural, schimbul constă în servicii din partea bunicii în îngrijirea nepoților, întreținerea/administrarea gospodăriilor celor plecați, suport afectiv ;
- fiicele adulte oferă mai multă asistență (prin *asistență* se înțelege ajutorul direct, constând în creșterea copiilor, îngrijirea părinților aflați în dificultate, treburile casnice, suportul moral-afectiv) părinților vârstnici, pe când fiii oferă mai mult ajutor în gospodărie și sprijin material.

Graficul 2. Schimburile intergeneraționale în familia urbană

Premisa teoretică de la care s-a pornit s-a confirmat doar în parte. Într-adevăr, fenomenul schimbului intergenerațional depășește, în manifestările sale, simpla logică utilitaristă sau cea teoretizată de reprezentanții curentului capitalului social. Cu toate acestea, conform instrumentării care ne-a fost la îndemână, a

reieșit că modelele altruistice sau cutumiare (datorie morală, funcție a solidarității intergeneraționale, norma obligației familiale) sunt mai puțin frecvente decât modelele „funcționale” (norma reciprocității, utilitarismul contextual și ambivalenței). În același timp însă, considerând că aceste aspecte trebuie

investigate mai îndeaproape și neavând (înafara interviurilor de profunzime aplicate în faza pilot) la îndemână o sursă care să ne ofere date concrete privind schimbul din trecutul societății românești, nu putem ilustra sistematic dimensiunile schimbărilor atitudinale și de comportament din familia românească, antrenate de transformările socioeconomice din ultimele decenii. Se pot însă evalua cele prezente și realiza estimări ale unor evoluții viitoare.

O idee-pivot a cercetărilor noastre viitoare este că, alături de întrepătrunderea structurală dintre capitalul formal și informal în cazul grupului domestic, să explorăm și percepția subiecților asupra acestei întrepătrunderi și a modalităților de optimizare a ei pentru entități diferite.

Notă

1. Studiu elaborat în cadrul Grantului CNCISIS cod ID_2572.

Bibliografie

- Adam, F., Roncevic, B. (2003) Social Capital : Recent Debates and Research Trends, în *Social Science Information*, 42, 155.
- Becker, G. (1994) [1988] *Comportamentul uman. O abordare microeconomică*, București : Editura All.
- Behrman, J.R., Pollak, R.A., Taubman, P. (1995) *From parent to child. Intrahousehold allocation and intergenerational relations in the United States*, Chicago : The University of Chicago Press.
- Bengtson, V., Giarrusso, R., Silverstein, M. și Wang, H. (2000) Families and intergenerational relationships in aging societies, în *International Journal of Aging*, 2, 3-10.
- Bengtson, V.L. și Harroten, R.A. (1994) *Intergenerational linkages : Hidden Connection in American Society*, New York : Springer Publishing Company.
- Bădescu, G. (2003) Încredere și democrație, în *Sociologie Românească*, vol I, 1-2.
- Bădescu, G., Sum, P.E. (2005) Historical legacies, social capital and civil society : comparing Romania on a regional level, în *Europe-Asia Studies*, 57, 117-133.
- Bourdieu, P. (1986) *Economia bunurilor simbolice*, București : Editura Meridiane.
- Bourdieu, P. (1993) Forms of capital, în J. Richardson (ed.) *Handbook of Theory and Research in the Sociology of Education*, New York : Greenwood Press.
- Brisson, D., Usher, C.L. (2007) The effects of informal neighborhood bonding social capital and neighborhood context on homeownership for families living in poverty, în *Journal of Urban Affairs*, 29, 65-75
- Cheal, D.J. (1988). Theories of serial flow in intergenerational transfers, în *International Journal of Aging & Human Development*, 26, 261-273.
- Chelcea, S. (2004) *Metodologia cercetării sociologice. Metode cantitative și calitative*, București : Editura Economică.
- Coleman, J. (1988) Social Capital in the creation of human capital, în *American Journal of Sociology*, 94 (supplement), 95-121.
- Coleman, J. (1990) *Foundations of Social Theory*, Cambridge : Harvard University Press.
- Connidis, I.A., McMullin, J.A. (2002) Sociological ambivalence and family ties : A critical perspective, în *Journal of Marriage and the Family*, 64, 558-567.
- Courgeu, D. (ed.) (2003) *Methodology and Epistemology of Multilevel Analysis*, Boston : Kluwer Academic Publishers.
- Ferlander, S. (2007) The importance of different forms of social capital for health, în *Acta Sociologica*, 50, 115.
- Ganong, L., Coleman, M. (2006) Patterns of exchange and intergenerational responsibilities after divorce and remarriage, în *Journal of Aging Studies*, vol. 30, 3, sept., 265-278.
- Giarrusso, R., Feng, D. și Bengtson, V. (2004) The intergenerational stake phenomenon over 20 years, în M. Silverstein și K. Schaie (eds.), *Focus on intergenerational relations across time and place : Annual review of gerontology and geriatric*, vol. 24, Springer, Austin, TX, 55-75.
- Hagestad, G. (1995) La negociation de l'aide : jeux croises entre familles, sexes et politiques sociales, în C. Attias-Donfut (dir.). *Les solidarites entre generations : vieillesse, famille, état*, Paris : Nathan.
- Harper, S. (2002) The Challenge for Families of Demographic Ageing, în S. Harper (ed.),

- Families in Ageing Societies. A Multi-Disciplinary Approach*, Oxford : Oxford University Press, 6-30.
- Hogan, D.P., Eggebeen, J.J. și Clogg, C.C. (1993) The Structure of Intergenerational Exchanges in American Families, în *American Journal of Sociology*, vol. 98, 6, 1428-1458.
- Iluț, P. (2005) *Sociopsihologia și antropologia familiei*, Iași : Editura Polirom.
- Iluț, P. (2007) Capital social, încredere și informație : Consecințe pentru politici sociale, în *Sociologie Românească*, 3, 5-30.
- Larkin, E., Friedlander, D., Newman, S., Goff, R. (eds.), (2004) *Intergenerational Relationships : Conversations on Practice and Research Across Cultures*, New York : The Haworth Press, Inc.
- Letki, N. (2004) Socialization for participation ? Trust, membership, and democratization in East-Central Europe, în *Political Research Quarterly*, 57, 663-679.
- Lin, N. (2001) *Social capital. A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge : Cambridge University Press
- Mancini, J., Blieszner, R. (1989) Aging parents and adult children. Research themes in intergenerational relations, în *Journal of the Marriage and the Family*, 51, 275-290.
- Pichler, F., Wallace, C. (2007) Patterns of formal and informal social capital in Europe, în *European Sociological Review*, 23, 423-435.
- Piercy, K. (1998) Theorizing about family caregiving : The role of responsibility, în *Journal of Marriage and the Family*, 60, 109-118.
- Portes, A., Sensenbrenner, J. (1998) Embeddedness and immigration. Notes on the social determinants of economic action, în M.C. Brinton și V. Nec (eds.), *The new institutionalism in Sociology*. New York : Russel Sage Foundation.
- Putnam, R.D. (2000) [1993]. *Bolting Alone*, New York : Touchstone Book
- Rotariu, T., Iluț, P. (1997/2006) *Ancheta sociologică și sondajul de opinie*, Iași : Editura Polirom.
- Rotstein, R. (2005) *Social Trusts and the Problem of Trust*, Cambridge : Cambridge University Press
- Sandu, D. (1999) *Spațiul social al tranziției*, Iași : Editura Polirom.
- Sandu, D. (2003) Capital social, în S. Chelcea, P. Iluț (coord.) *Enciclopedie de psihosociologie*, București : Editura Economică.
- Sik, E. (1994) Network capital in capitalist, communist and post-communist societies, *International Contributions to Labour Studies*, 4, 73-93.
- Silverstein, M., Conroy, S., Wang, H., Giarrusson, R. și Bengtson, V. (2002) Reciprocity in parent-child relations over the adult life course, în *Journal of Gerontology : Social Sciences*, 57B, S3-S13.
- Strauss, A., Corbin, J. (1998) *Basics of Qualitative Research. Grounded Theory Procedures and Techniques*. Newbury Park : Sage.
- Tirhaș, C. (2008) Modele ale schimbului intergenerațional familial. Părinți în vârstă – copii maturi, în Petru Iluț (ed.) *Stări și fenomene ale spațiului domestic în România*, Cluj : Presa Universitară Clujeană, 149-174.
- van der Meer, J. (2003) Rain or fog ? An empirical examination of social capital's rainmaker effects, în M. Hooghe, D. Stolle (eds.) *Generating Social Capital. Civil Society and Institutions in Comparative Perspective*, New York : Palgrave MacMillan.
- Voicu, M., Voicu, B. (2003) Volunteering in Romania, în P. Dekker, L. Halman (eds.) *The Values of Volunteering*, New York : Kluwer.
- Wallace, C., Pichler, F. (2005) Social capital in Europe, *Paper presented to the CINEFOGO Kick-Off meeting*, Roskilde, Denmark, October 2005.

Primit la redacție : octombrie, 2009